Criminele kunst

Marcel, Duitsland, aquarelpotlood op papier

Kunst van gedetineerden. De internationale term voor het fenomeen is prison art. Prison art bestaat al zolang als er gevangenen en gevangenissen zijn. Toen ik nog docent kunsteducatie in de gevangenis was fantaseerde een van mijn leerlingen dat de grottekeningen van Altamira en Lasceaux tekeningen van gevangenen waren. Een aardige theorie van een man die zelf ook krabbels maakte van dieren die leken op de bekende grottekeningen. Dieren staan meestal niet centraal in prison art. Terugkerende thema's zijn – niet verwonderlijk – seks, geweld, dromen en verlangens.

TEKST **Legs Boelen**

Veel prison art begint met de wens van gedetineerden om hun cel op een of andere manier een zekere eigenheid te geven. Dat alleen al vergt creativiteit, omdat een cel overzichtelijk moet blijven in verband met cel-inspectie; er zijn strenge regels voor wat wel en niet mag worden opgehangen, waarbij factoren als brandgevaar een rol spelen. Dr. Hans Prinzhorn, in de jaren 20 auteur van het standaardwerk *Bildnerei der Geisteskranken*, schreef ook het veel minder bekende *Bildnerei der Gefangenen* over dit soort gevangeniskunst. Het was toen (en in een aantal landen nog steeds) verboden om in detentie iets zelfgemaakts te bezitten. Veel werken zijn dan ook gemaakt van brooddeeg, kluifjes en stukjes zeep. Prinzhorns verhaal wordt verder geïllustreerd door afbeeldingen van tatoeages, in beddenplanken gekerfde tekeningen en onder primitieve omstandigheden gemaakte kunstwerkjes. Deze technieken werden vaak doorgegeven van gedetineerde op gedetineerde en fungeerden ook als betaal- of ruilmiddel. De boeken van Prinzhorn hadden invloed op kunstenaars als Klee, Picasso en Dubuffet, die ook geïnspireerd werden door exotische en primitieve kunstuitingen.

Roger Cardinal – bedenker van de term outsider art, in zijn gelijknamige boek uit 1972 – schreef in 1997 het voorwoord voor het boek *Cellblock Visions* van Phyllis Kornfeld, dat een interessant overzicht van prison art in Amerika geeft. Van mijzelf is in 1991 het kleine boekje *Art in Prison* dan al verschenen en in 2008 maakt collega-kunstenaar en kunstdocent Matthew Meadows *Insider Art*, met prachtig werk uit het Britse gevangenislandschap. Wat in verzamelkringen prison art heet, is eerder vintage prison art. Contrabande en verboden objecten als zelfgemaakte wapens, sleutels, religieuze voorwerpen, soap carvings, hasjpijpen, tatoeagemachientjes en andere zaken gemaakt van onder meer afval zijn veelvoorkomende voorwerpen in verzamelingen van gevangenissen en gevangenismusea. Bewaarders, psychologen en directeuren hechten soms waarde aan dit werk, omdat ze ook de makers en hun achtergrond kennen. Zo komt het uiteindelijk in de buitenwereld terecht. Je zou het ook trash art kunnen noemen: miniwoonwagentjes gemaakt van sinaasappelkistjeshout, jampotdeksels, poetsdoekjes, zeep en tandpasta, kerkjes van suikerklontjes, molentjes van afgebrande luciferhoutjes. Vergelijkingen met in de derde wereld vervaardigde speelgoedjes en objecten dringen zich op.

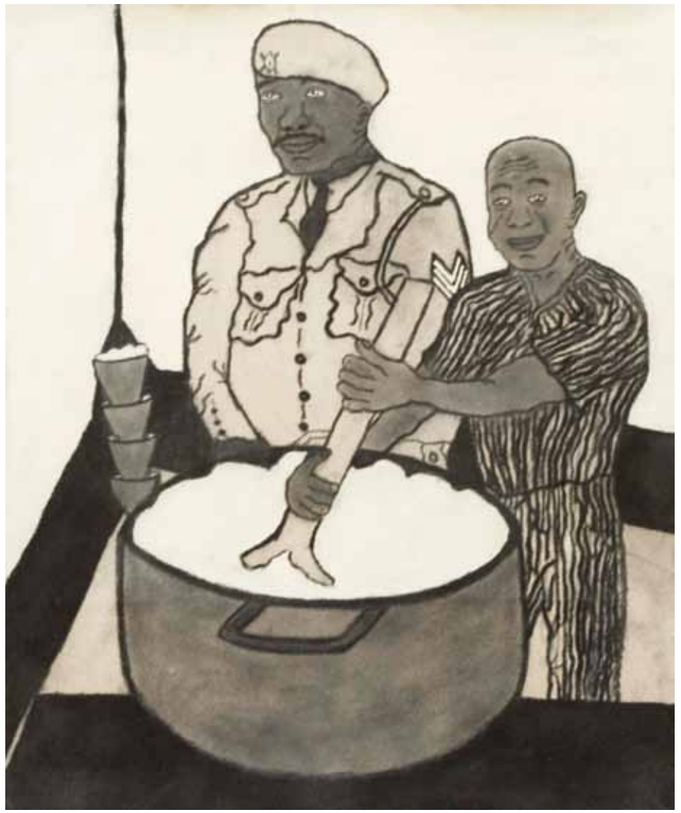

Boven: Robinson, Kenya, gouache. *Onder:* Edwin P. acryl op papier, 21x 26 cm.

Anoniem, *De Exhibitionist*, aquarel, 70 x 60

Rechtsboven: Anoniem, *Jane Fonda My Honey*, mixed media op papier, 60 x 70 cm.

Rechtsonder: Alan G., *Gespleten*, balpen op schrijfpapier A4

PRISON ART

In de afgelopen dertig jaar werd de gevangenisbevolking steeds meer multicultureel. De invloeden zijn zowel op muziekgebied als op beeldend, culinair en sociaal vlak te zien en levert nieuw boeiend werk op. Zo bracht een Chinese gevangene een groep Nederlandse, Turkse en Marokkaanse gevangenen de kunst van de Chinese kalligrafie bij. Het pure tekenen blijft de oertechniek, verboden of niet. Een potloodje en een stukje papier is meestal gemakkelijk te bemachtigen. Vroeger was dat kladpapier, wc-papier of schrijfpapier met lijntjes, later kopieerpapier, en soms nog wel een betere kwaliteit papier. Het zijn vaak pogingen om foto's van geliefden, ouders, kinderen te recreëren, of brieven verluchtigd met bloemen en hartjes. Veel werk is doordrenkt van rituele en bezwerende elementen. Angst, troost, boosheid en verlangens worden overwonnen of verkregen door tekenen. Schuld, schaamte, en spijt krijgen, vaak onbewust, ook vorm in het werk.
Eenmaal terug in hun oude milieu kunnen de makers zomaar worden aangezien voor een watje, daarom belandt het naïeve en meest authentieke werk na ontslag regelmatig buiten de poort in de bosjes. Als je portretten kunt tekenen, tatoeages kunt ontwerpen en uitvoeren – overigens een verboden activiteit in verband met infectiegevaar – of kunt schilderen als Bob Ross krijg je pas aanzien. Dat soort werk neem je mee naar huis of toon je aan je vrienden. Daardoor blijft het interessantste werk vaak achter binnen de muren. En als er niemand is die daarvoor aandacht heeft en het bewaart (of nog beter in een verzameling onderbrengt), komt het uiteindelijk toch nog in de vuilcontainer terecht.
In Londen bevindt zich een grote psychiatrische instelling met een collectie die honderdvijftig jaar aan werk van patiënten beslaat en daardoor een fantastisch overzicht vormt van de geschiedenis van de Engelse psychiatrie. De collectie van de Penitentiaire Inrichting Vught is daarbij vergeleken jong; pas vijfendertig jaar oud, maar geeft toch ook een boeiend tijdsbeeld van het leven in de Vughtse gevangenis. In de bezoekzalen, gangen en kantoren van het complex hangen en staan meerdere kunstwerken. 'Dit is de eerste keer dat er iemand naar mij kijkt,' zei een gedetineerde over zijn bijdrage aan deze collectie. Dat zegt veel over het verleden van deze man en het is intrigerend hoe hij zichzelf identificeerde met zijn schilderij.

KIJKEN NAAR GEDETINEERDEN

Rogier kwam wekelijks naar de lessen kunsteducatie en werkte dan intensief aan een dubbelportret van zijn vader en moeder. Tot de dag waarop hij stil de ruimte binnenkwam, de tekening uit de lade haalde en die ineens doormidden scheurde. Het deel met het portret van zijn vader verfrommelde hij en gooide hij in de prullenbak, zijn moeder nam hij mee en hij vertrok zonder iets te zeggen. Van de begeleidende bewaarder hoorde ik later dat zijn vader de nacht daarvoor zijn moeder had vermoord. Rogier werd korte tijd daarop overgeplaatst naar een andere gevangenis. Moeders blijven een sterk thema in het gevangenisleven en daarmee ook in de kunst van de gedetineerden. Maria, godinnen, vrouwenbeelden, teksten

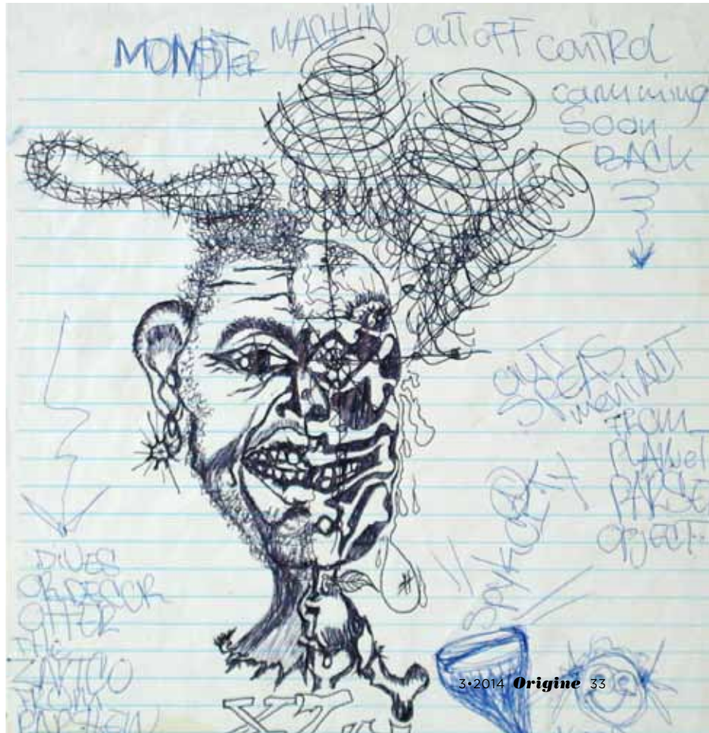

Kunstenaars en criminelen zoeken de grenzen op van het aanvaardbare

en tatoeages brengen moeders in beeld. In het begin van mijn loopbaan passeerde ik 's avonds na de les het grote oude cellengebouw. Dan hoorde ik menig gedetineerde vaak 'moeder' of 'mamma' schreeuwen.

Pierre was onopvallend en zwijgzaam, liep licht voorovergebogen en had een mutsje op; hij kuchte veel, schraapte steeds zijn keel en wreef voortdurend in zijn ogen. Van meet af aan tekende hij een woonwagen. Aan de ene kant stond een vruchtenboom en aan de andere een struik of een mannetje, of een zonnetje in de linkerbovenhoek en twee wolkjes ernaast. Of het nu op groot of klein formaat was: het beeld bleef nagenoeg hetzelfde. Soms maakte de woonwagen plaats voor een huis of een stacaravan. Zijn docent gaf hem de ene keer de vrije keus, de andere keer een opdracht: alleen primaire of alleen complementaire kleuren, alleen wit en zwart, kleuren mengen of de verf sterk verdunnen. Maar telkens bleef Pierre terugkomen op het pure, ongemengde gebruik van verf en de woonwagen. Hij oogde misschien somber maar zijn schilderijen zijn kinderlijk fris en vrolijk. In de periode dat hij deze schilderijen maakte, kreeg hij te horen dat zijn eigen echte woonwagen was afgebrand.

Maurits schilderde naakten. Maar niet zomaar naakten. Een naakt van Rembrandt of Renoir: dat waren onderwerpen die hem waardig waren. In de korte tijd dat hij gevangen zat was hij altijd aan het schilderen. Alleen met olieverf, want dat was professioneel. Maurits leed aan grootheidswaan. Iedereen op de afdeling was bij hem in dienst, al wist men dat niet, want hij werkte undercover en was hier maar tijdelijk om alles te controleren. Ook was hij de baas van het leger, generaal-majoor; hij droeg altijd legerkistjes. Hij roemde zijn eigen schilderkunst als hij aan het schilderen was. Hij had onder andere op de Rijksacademie gezeten, kunstgeschiedenis in Leiden gestudeerd en allerlei gesubsidieerde studiereizen naar Italië gemaakt. Hij wist van geen ophouden als hij in zijn waan zat. Een Zorg-Behandel-Inrichtings-Werkster, die z'n grootspraak beu was, vroeg hem gewiekst welke Franse kunststroming ook alweer al die puntjes had. 'Braille,' antwoordde Maurits zonder aarzelen.

CRIMINELEN EN KUNSTENAARS

Bij gedetineerden die soms zelfs voorpaginanieuws waren of breeduit op tv werden uitgemeten ontkom je natuurlijk niet altijd aan vooroordelen en zelfs afschuw. Kunstenaars lijken iets gemeen te hebben met criminelen: beiden zoeken de grenzen op van het aanvaardbare.

Wellicht dat kunst daarom iets voor gedetineerden kan betekenen; misschien zelfs een cyclus kan doorbreken. Het werkt ook andersom: het leven achter de tralies inspireert ook menig kunstenaar. Arnolf Rainer, de zussen Hohenbuchler, Brian Mc Guire, Ineke Werther, Toine Horvers, Fiona Tan, Orazio en zelfs Dali hebben boeiende projecten gedaan in gevangenissen, vaak in samenwerking met gevangenen.

Een staalkaart van wereldwijd werk van gedetineerden is te vinden in een tweetal catalogi van wedstrijden die zijn uitgeschreven door de ICCPPC: de club van katholieke pastoors die mondiaal werkzaam zijn in gevangenissen. Een immense stroom van meer dan drieduizend veelal kleurrijke werken moest worden geselecteerd. Op die manier wordt de rigide en grijze wereld van de gevangenis blijkbaar opgevrolijkt. Het gewelddadige, seksueel getinte en hallucinerende werk komt in deze catalogi overigens niet veel voor. Daarvoor moeten andere lades worden

Linksboven: Anoniem, *De Waterval*, Mixed media/afval, 25 x 20 x 10 cm.

Linksonder: Alan G., *Selfie*, balpen op papier 30 x 40 cm.

Boven: Eric Jan Q. *Sint Joris in het Paradijs*, aquarel op papier, 55 x 70 cm.

opengetrokken. Zoals het boek *Fatalitas*, van een Belgische collega en vriendin die op het spoor kwam van een verzameling erotische tekeningen die in 1940 bijeengebracht was door de Franse gevangenisarts Lacassagne. In dergelijk erotisch werk zijn altijd collectioneurs geïnteresseerd. Phillis Kornfeld, auteur van het eerdergenoemde *Cellblock Visions*, verzamelde zelf werk van Amerikaanse gevangenen aan wie ze ook les gaf. Als docent was ze er vooral op gericht om de authenticiteit van de makers aan te moedigen, om ze hun eigen verhaal te laten vertellen en er geen kitsch van te maken. Door die vorm van werken lijkt de eigenheid van de prison art behouden te blijven. Het meest typerende van prison art is natuurlijk het werk waarin primair het verlangen naar vrijheid wordt uitge-

Boven: Anoniem, *Duivel,* acryl op papier, 30 x 40 cm.

Midden: Sant S., *Vader en dochter*, Pastel op papier, 60 x 70 cm.

Onder: Steven M., *Smokkelnacht*, pentekening op papier, 50 x 60 cm.

drukt. Niet minder belangrijk is de communicatie met de buitenwereld. ‘Mijn kind heeft alles al,’ zei een gedetineerde die op advies van een andere gevangene een stukje speelgoed maakte voor zijn zoontje. Hij legde er zijn ziel en zaligheid in. Met bezoek werd het autootje naar huis meegegeven en toen gebeurde er iets wat de man niet had verwacht: zijn kind speelde er voortdurend mee en bewaarde het ’s nachts onder zijn kussen.

KUNST ALS THERAPIE

Onzekerheid, onmacht en twijfel: in elk leven zijn ze aanwezig, maar in detentie worden ze uitvergroot. Er is een Engelse vrouwengevangenis waarin art programs worden ingezet om te voorkomen dat gevangenen de hand aan zichzelf slaan. Veel vrouwen die daar zaten, waren zo van de straat gehaald en hadden vaak hun soms kleine kinderen ergens moeten achterlaten. Bij enkele kunstuitingen die geschilderd waren met tampons en bloed overviel mij een sterk gevoel van weerzin - en ik ben wel wat gewend. Engeland kent ook een grote jaarlijkse bajeskunstwedstrijd, de Koestler Award, met veel prijzen. De expositie wordt samengesteld door een beroemde curator en de werken worden ook verkocht. Ze zijn ingedeeld in bepaalde thema’s: Dreams, Writing, Performance, Visual & Crafts en Project Work. Kijken we op Google naar prison art en inmate art, dan lijkt veel niet zo interessant tot we de vaak bizarre verhalen achterhalen. Zoals de onschuldige clowntjes geschilderd door John Wayne Gacy, de beruchte Amerikaanse seriemoordenaar die als clown op kinderfeestjes werkte. Ook in strafkampen werd getekend en geschilderd. Uit de concentratiekampen in Duitsland, de Goelag archipel in Siberië en – iets recenter – de killing fields in Cambodja is een aantal tekeningen en schilderijen bewaard gebleven. Nog meer dan op foto’s – zo die er al zijn – is de verschrikking en grauwe realiteit van die plaatsen voelbaar in de tekeningen en schilderijen van degenen die werden gestraft voor hun etniciteit, godsdienst, politieke overtuiging of seksuele geaardheid.

‘Als ik schilder is het net of ik rotzooi aan het opruimen ben,’ zei een gedetineerde kunstenaar, een uitspraak die alles zegt over de therapeutische werking van kunst. Maar sinds de psychofarmaca in de jaren 70 hun intrede deden in het gevangeniswezen is er duidelijk sprake van een verandering in de bajeskunst. Mensen worden aangespoord en soms verplicht medicijnen te gebruiken en deel te nemen aan therapieën, en afdelingen worden samengesteld op basis van vergelijkbare psychische stoornissen. Deze specialisaties hebben voordelen, met name voor de rust op een afdeling. Maar niet altijd voor prison art, of zoals Roger Cardinal het eens zei: ‘Met de komst van psychofarmaca is het afgelopen met de outsider art’. ■
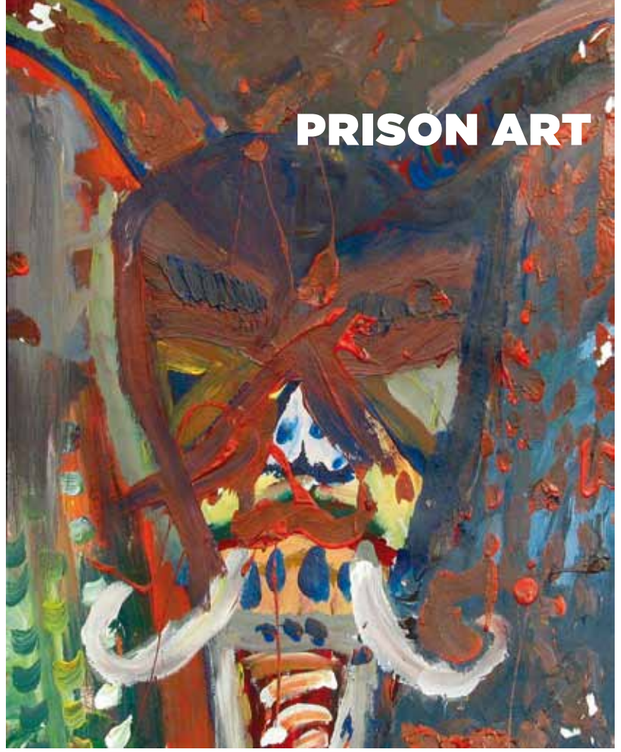
Legs Boelen werkte 36 jaar als docent/coördinator kunstzinnige vorming in de Penitentiaire Inrichting Vught en nam deel aan diverse Europese kunstprojecten voor gedetineerden. Ook was hij curator van verschillende tentoonstellingen met internationale prison art.